

VERDES TAMÁS

„A ház az intézet tulajdona”

*A totális intézmények lebontásáról, humanizálásáról
és modernizálásáról¹*

A fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló 1998. évi XXVI. törvény 29. § (5) bekezdése szerint „[a] fogyatékos személyek számára tartós bentlakást nyújtó intézményeket fokozatosan, de legkésőbb 2010. január 1-jéig át kell alakítani oly módon, hogy az önálló életvitelre személyi segítséggel képes fogyatékos személyek ellátása kis-közösséget befogadó lakóotthonban történjen, továbbá az arra rászoruló súlyos fogyatékos személyek számára humanizált, modernizált intézményi ellátást kell biztosítani”. Az alábbiakban e célkitűzés kudarcáról kísérek meg számot adni; hipotéziseket és értelmezéseket fogalmazok meg. Az „intézménytelenítés” csődje – úgy vélem – tény, de okai másképpen is értelmezhetők.

A fogyatékos embereknek lakhatást nyújtó, nagy létszámú intézmények lebontásának jó tíz éve megálmodott és törvénybe iktatott programja kudarcot vallott: a rendszerváltás utáni Magyarországon a totális intézmények megőrizték egyeduralkodóikat.² Annak ellenére, hogy 1998-ban

¹ A tanulmány első kéziratához fűzött megjegyzéseikért köszönettel tartozom Farkasné Gönczi Ritának, Kaló Róbertnek, Kapronczay Stefániának, Kozma Ágnesnek, Parragh Szabolcsnak, Pénzes Évának, Somogyi Tímeának, Szauer Csillának és Zászkaliczky Péternek.

² 2000-ben 15 199, 2007-ben 14 919 fogyatékos személyt találunk bentlakásos szociális intézményben, míg az utóbbi időpontban a kiscsoportos lakóotthonok 1307 fő számára biztosítanak lakhatást (KSH 2001; 2008). A Kézenfogva Alapítvány adatfelvételén alapuló becslés szerint 2007-ben minden negyedik értelmi fogyatékos ember – összesen 14 ezer fő – élt intézetben. A kutatás szerint az intézményekben átlagosan 130 fő élt együtt, az intézményben élők háromnegyede 50 fős létszámot meghaladó otthonban volt elhelyezve, s mindösszesen 13,5 százalékot tett ki közöttük azok aránya, akik 20 főnél kevesebb emberrel laktak együtt (Bass 2008; Kozma 2008). Ezzel egybevágó adatokat közöl a legutóbbi népszámlálás is, amely szerint 2001-ben fogyatékosok intézményeiben 14 483 fogyatékos személy élt. 147 intézetből 21-ben 20-nál kevesebb fő élt, 18-ban 20 és 49 közé, 37-ben 50 és 99 közé esett a bentlakók száma, míg 71 intézetben száznál több fő lakott. Az intézmények átlagos létszáma ekkor 97 fő volt.

törvény rendelkezett megszüntetésük és a kiscsoportos lakóotthonok hálózata kialakításának szükségességéről, s az eltelt évtizedben megannyi jogsértés került napvilágra, az intézményrendszer megőrizte erejét, hovatovább szolgáltatási spektrumának gazdagodása révén finanszírozási bázisának kiszélesítésére és legitimációjának elmélyítésére is képesnek mutatkozott. E fejlődésnek persze megvoltak az előzményei, hiszen az államszocializmus által felfuttatott és örökül hagyott intézményrendszer hézagmentesen illeszkedett a kádári társadalompolitika szerkezetébe, s a rendszerváltás pillanatában már éles kontúrokkal megformált, készen álló struktúra volt.³ Aligha szorul bizonyításra, hogy az intézményrendszer jelenkori mozgásait és belső tagozódását – s legfontosabb témánkat: a megreformálásával szembeni ellenállóerejét – a hazai posztszocialista átalakulás optikáján keresztül és a jelenkori társadalmi struktúra viszonylatában érdemes szemügyre vennünk. Az alábbiakban az intézményrendszerre az átmenet kettős fogantatású, szocialista és posztszocialista termékeként tekintek, s amellet érvelek majd, hogy erejét és szívósságát jól körülírható társadalmi funkciójából és a rendszerváltás konfliktusaiból meríti. Mielőtt témánk közelebbi vizsgálatába fognék, megkísérlem röviden körülírni a totális intézmény fogalmát és szociológiai problematikáját.

A totális intézményről

A totális intézmény fogalma sajátos szociológiai típust jelöl.⁴ A kolostorok, kollégiumok, pszichiátriai betegek, szenvedélybetegek vagy fogyatékosok intézményei, börtönök és munkatáborok megannyi különbségeik ellenére az intézmények ugyanazon típusába sorolhatók. Hasonló státusú személyek homogén csoportja számára jelentenek kizárólagos színteret életük egy meghatározott szakaszában, s miközben a lakókat hermetikusan zárják el a hétköznapok életvilágától, addig valamennyi tevékenységüket egy adminisztratív-bürokratikus struktúrában szervezik egységessé. A totális intézményben minden cselekvés egyazon szintéren – az intézményen belül vagy annak vonzáskörzetében – összpontosul, s ugyanazon autoritás alá rendelődik. E cselekvések és munkafolyamatok egy hierarchikus és racionálisan megtervezett rendbe illeszkednek, ennek révén pedig az intézmény valamennyi életmegnyilvánulás felett ellenőrzést gyakorol. Az intézmények működésének centrális mozzanata az emberi szükségletek feletti, bürokratikus-adminisztratív rendelkezés, és e szükségletek kézben tartása révén a személyiség birtokba vétele, spontaneitásának lebontása, s ennek megfelelő át- és kialakítása. A totális intézményekre a kommunikáció és az interakció, valamint az emberi kapcsolatok sajátos közegeként kell tekintenünk. E közegek a mindennapok életvilágából kimetszett térként és interakciós szféraként munkálódik ki, s míg felszámolja a hétköznapok megszokott sokféleségét, egyszersmind érvényteleníti annak normáit, értéktartalmait és cselekvési szabályait.

³ Az intézményhálózat rendszerváltás előtti történetéhez lásd Bánfalvy 2006; Bánfalvy – Szauder – Zászkaliczky 2006; Révay 1973.

⁴ Az alábbiakban főként Erving Goffman *Asylums* (1971) c. könyvének gondolatmenetére támaszkodom.

A fogyatékosként vagy pszichiátriai betegként azonosított lakók társadalomból való kimozdításának mechanizmusa és intézményi elhelyezése három elemből épül fel: a társadalmiságában megkérdőjelezett egyént betegként azonosítják, egy polgárjogi distinkció révén a jogalanyként fel-fogott személy cselekvőképességét megszüntetik, végül fizikailag is eltávolítják, elzárják. A társadalmi kirekesztődés, a pszichológiai, pszichiátriai vagy gyógypedagógiai diagnózis és az intézménybe utalás egyazon szerkezet építőkockái: az intézménybe kerülés strukturális feltétele a hétköznapi együttélés jogi és társadalmi feltételeinek előzetes érvénytelenítése. A totális intézmény lakóinak túlnyomó többsége gondnokság alatt áll, intézménybe érkezésük pillanatában személyes autonómiájukról már leválasztották polgári jogait; felettük gondnokuk rendelkezik.⁵ A társadalomból való kihullás azonban nem pusztán jogi aktus: a térben is történik. A totális intézmények a társadalom sűrűsödési pontjain kívül, a városok és községek határain, az ország peremvidékein összpontosulnak (Wolfensberger 1975), elhelyezkedésük és építészeti konstrukciójuk révén a helyi közösség mindennapos életéről leválasztott tereket alkotnak, alkalmi megnyitások sajátos rituálékhoz kapcsolódik. Ebből ered, hogy az intézményes életvilágra – mert lakóit a polgári jogokon, egyszersmind a társadalom belakott és otthonos terein kívülre helyezték – olyan struktúrának kell tekintenünk, amelyet az *egyenlőtlenség törvényes rendszere* tagol, s ahol a polgári jogegyenlőség konszenzuálisan rögzített normái aligha érvényesek.

Mindazonáltal a totális intézmények működésének, az ott élő és dolgozó személyek interakciójának megvannak a maga szabályai; e szabályok koherenciáját egyfelől az intézmény bürokratikus-adminisztratív struktúrájában megszerveződő, hierarchikusan tagolt viszonyok, a feladatok és cselekvések – a tömegesség révén szükségszerűen előálló – üzemszerűsége, másfelől pedig az intézmény jogi és térbeli társadalmon kívülisége adja. E két mozzanat egymáshoz való viszonya jelenti azt az objektív keretet, amelyen belül a szereplők – gondozók és gondozottak – cselekvései lezajlanak. Az üzemszerű működésből megannyi kötelezettség és számon kérhető, ellenőrizhető feladat származik: a lakók ételmezése, gondozása, egészségük megtartása és állapotuk változásainak dokumentálása, az intézmény rendjének és tisztaságának biztosítása, végül a hatóságokkal és az állami szervekkel való együttműködés zökkenőmentes megszervezése. Az intézményben élők létszámával és a teendők mennyiségével arányosan egyre inkább szükségessé válik az intézmény társadalmon kívüliségének – vagyis: a lakók kiszolgáltatottságának – funkcionális hasznosítása. E kiszolgáltatottság ugyanis az intézmény mechanikájában kiaknázható erőforrásként áll rendelkezésre. A zökkenőmentes ügymenet biztosítása akkor érhető el, ha a törvényekben előírt feladatokat a *lakókon végrehajtják*, szükségleteiket pedig ennek megfelelően előzetesen tervezik. Márpedig a mindennapos munkavégzés éppen ezt – a személyes interakciók objektív feltételeknek való alárendelését – követeli meg. A totális intézmény a lakók kiszolgáltatottságát a mindennapos ügymenet haté-

⁵ A gondnokság alá helyezés általános problematikájáról lásd Foucault 2004, 159–192; Castel 1979. Az intézménybe utalás hazai gyakorlatát és a gondnoksági rendszer működését közös metszetekben vizsgálja Verdes és Tóth 2008; 2009.

konyságának strukturális feltételévé avatja, s miközben megannyi megmunkálendő *tárgyként* tevékenykedik rajtuk, lerombolja autonómiájukat. A magas létszám, az intézmény adminisztratív-bürokratikus rendszere és annak üzemszerűsége kitölti és belakja azt a teret, amelyet társadalmi kívülsége bocsát rendelkezésére. Amennyiben e szabályrendszer – intézmények és habitusok összecsiszolódása révén – átjárja és mintegy táplálja gondozók és gondozottak személyes kapcsolatait és interakcióit, annyiban a totális intézmény olyan teljesítményre képes, amelyet jó okkal jellemezhetünk a neveléstudomány szótárába tartozó fogalmakkal. Egy olyan pedagógiáról van szó, amely ugyan hajlik az erőszakra, és néha talán örömet leli az előcsalogatott fájdalom szemlélésében, de mégsem szadista, és igen gyakran valódi érzelmi kötelekeket hoz létre; közben tartja a szükségleteket és együvé szervezi az embereket, de képes rá, hogy különbséget tegyen közöttük. Kiszolgáltatottságuk mértékét ugyanúgy határozza meg, de ha szükséges, kinek-kinek külön tesz engedményeket; ha rombol is, azt nem öncélúan teszi, hanem valami újat hoz létre. Nemcsak a rend kialakítására és megtartására törekszik, hanem – és ettől lesz pedagógiává – annak *átadására* is. A személyiség megformálása és az intézmény rendjének megfelelő viselkedés kidolgozása, vagyis a totális intézmény polgárainak kinevelése e pedagógia igazi hozadéka. A lakónak olyan személyiségként kell kialakítania magát, mint aki az intézményes világ teremtményeként ismer magára, s annak struktúráját önmagában mintegy megismétli és létrehozza. E nevelési és nevelődési folyamatban a lakók leválasztódnak eredeti társadalmi közegükről, és az intézménybe lépést követően rendre megtanulnak új és új helyzetekhez alkalmazkodni. Testi folyamataik és viselkedésük dokumentálása és archiválása, fejlesztésük tervezése és végrehajtása, szükségleteik homogenizálása, emberi kapcsolataik előzetes kijelölése, a választási lehetőségek megkritikálása, testi gondozásuk – fürdetésük, etetésük, tisztába tételük, gyógyszerelésük – megszervezése, a rájuk vonatkozó információk megvonása a személyiség megnevelésének megannyi állomását jelentik, amelyek szociális és személyes identitásukat egyként átforgalmazzák. A személyiség újrászervezésének fontos mozzanata a lakók beillesztése a privilégiumok rendszerének kiterjedt hálózatába: az engedmények kiporciózása és a vágyak kielégítésének lebegtetése – legyen szó egy szál cigarettáról, a havi zsebpénz elköltésének módjáról, bevásárlásról vagy az intézményen belüli mozgás szabadságáról – regulálja a magatartást, miközben jogok és kötelezettségek helyébe a jutalmazás és büntetés mechanizmusait illeszti. A privilégiumok rendszerét a totális intézmény átfogó szabályozóelvei között érdemes számon tartanunk: az intézményen belüli munkahelyek vagy hálósobák épp úgy ennek részeiként funkcionálnak, ahogyan a dohányzás, az intim együttlét vagy a nyári utazás. A privilégiumok a függetlenség tapasztalatát és az intézményen belüli státusz megőrzésének jeleit bocsátják a lakók rendelkezésére, s míg a magatartás kézben tartásának nélkülözhetetlen kelleiként funkcionálnak, az intézményen belüli változatosság illúzióját keltik. Röviden: a totális intézmény előbb vagy utóbb feloldja, és egy pedagógiai mechanizmus révén újraalkotja a személyiséget; saját struktúráját az emberi szükségletek centrumába helyezi.

E pedagógia nem az alanyok szándékaiból meríti egyöntetűségét: az intézmény alakítja a cselekvők habitusait, és ez formálja tetteiket. A kohe-

rens működés egyik feltétele, hogy az intézmény „pedagógusai” – nevelők és gondozók, gyógypedagógusok és ügyintézők – számára tevékenységük értelmének és valós hatásának rejtve *kell* maradnia. A cselekvőkhöz képest külsődleges struktúráról van szó, s bár vastörvényei néha felismerhetők számukra, mégis inkább tudatuk peremén húzódnak. A jogfosztás kétkezi – noha még oly finom mozdulatokkal is kísért – gyakorlatai aligha lennének nap mint nap keresztülvihetőek egy olyan tudat számára, amely kritikusan tekint saját pozíciójára, és tevékenységének értelmére kérdez. Az intézmény pedagógusainak el kell vonatkoztatniuk a falakon túli társadalom tapasztalati rétegeitől és értéktartalmaitól, és a lakókat a gyámkodás tárgyaiként, betegségük és fogyatékoságuk szubsztanciáján keresztül kell felfogniuk; azokhoz a diskurzusokhoz kell fordulniuk, amelyek a lakókat nem állampolgárokként, hanem az ápolás, a terápia vagy a gyógypedagógiai fejlesztés „speciális igényekkel rendelkező »klienseiként«” teszik felismerhetővé. A totális intézmény belső rendjének megteremtéséhez és fenntartásához e diskurzusokra mondhatatlanul szükség van: mert miközben egyszerű magától értetődőséget kölcsönöznek számára, minden „érzékeny” kérdést – vonatkozzon ez akár a lakók jogaira, állampolgári tagságára vagy az intézmény társadalmi funkciójára – egy olyan szemlélet horizontjára tolnak át, amely a bennük rejlő tétet már megfogalmazásuk előtt súlytalannak nyilvánította. E gyakorlatok és diskurzusok révén a totális intézmény belülről zárt és koherens rendszert alkot, s ugyanezen diskurzusok a falakon túli világban is legitimációt biztosítanak számára.

A kirekesztődés társadalmi hasznáról: kényszerek és érdekek körforgása

Mindazonáltal a totális intézmények szívóssága – vagyis: a lebontásukra irányuló jogalkotói szándék kudarcra – nem az intézmények e belső koherenciájának tulajdonítható. Közelebb lépve dolgozatom tulajdonképpeni témájához és megelőlegezve egyszersmind az alább részletesen is kifejtendő hipotéziseimet, úgy vélem, a hazai totális intézményrendszer a rendszerváltás végére stabilizálódott társadalmi struktúrából meríti erejét, amennyiben érzékenyen reagál a hazai posztoszocialista átmenet megrázkódtatására: egyfelől a szolidaritási viszonyok átrendeződésére, másfelől pedig a munkaerő-piaci krízisre és az ebből eredő, tartós alulfoglalkoztatottságra. Kettős funkciója van: míg kényszerű levezetési csatornákat biztosít a társadalmi kirekesztődés kárvallottjai számára, addig a rendszerváltás során megroppant munkaerő-piaci úrben munkát, egyszersmind megélhetést és társadalmi státust biztosít a jóléti szektor e szegmensekben foglalkoztatott dolgozói, vagyis a bentlakásos intézmények munkatársai számára. E „jótékony” hatás révén mélyre ható gyökerekkel kapaszkodik a hazai társadalmi struktúrába, főként az alulfoglalkoztatott régiók mikrovilágába, amennyiben a helyi társadalmi konfliktusok megelőzésének és kezelésének – korántsem elsődleges, mégis fontos – biztosítékeként működik.

A szolidaritási viszonyok átrendeződésének problematikája minde-

nekelőtt a totális intézmények „felhasználói” oldala felől érdemel figyelmet. A rendszerváltás munkaerő-piaci krízise és társadalmi sokkhatásai, valamint a decentralizált szociálpolitikai tervezés semmiképpen sem tompíthatta, sokkal inkább fokozta a felnőtt korú fogyatékos emberekre, valamint legszűkebb társadalmi közegekre és családjaikra nehezedő nyomást. Mert ha fogyatékosként a nyílt munkaerőpiacon nagyítóval sem lehet munkát találni, s ha a nappali intézmények és ambuláns szolgáltatások kapacitásai a becsülhető igények egytizedét sem elégítik ki, akkor a társadalmi tagság *illúziójának* megőrzéséhez a fogyatékos felnőtt családon belül maradásának kényszerűen vállalt, egyszersmind kiskorúsításának minden következményével terhes, határozatlan időre szóló kitolása szükségeltetik. A családban maradásért az egyik szülő rendre munkahelyének és stabil keresetének, egyszersmind társadalmi kapcsolatainak feladásával fizet, és gyermekével közösen zárja magára a lakás ajtaját. E kényszerpálya azonban kevésbé a fogyatékos családtag integrálódásának esélyét, sokkal inkább a család közös kirekesztődésének évtizedekre szóló biztosítékát és konfliktusai elkerülhetetlen halmozódását jelenti. Az intézménybe kerülés egyetlen alternatívája változatlanul a családon belüli – pontosabban: a családot magát is körülzáró – elszigetelődés. Míg azonban az előttük álló dilemmák és kényszerpályák az elmúlt húsz év során aligha módosultak, addig életminőségük és társadalmi beilleszkedésük feltételrendszere részben megváltozott, amennyiben a rendszerváltás során kifomálódott társadalmi struktúra legfontosabb erőforrásait emészti fel. A széles értelemben vett társadalmi tőke megfogyatkozása, a mikro-társadalmi szolidaritás csatornahálózatainak megritkulása és a szegénység individualizálódása (Skrabski 2008; Szalai J. 2002; Utasi 2002) a fogyatékoság problematikáját (is) a családok belső tereibe szorítja vissza, miközben felszámolja azokat a nem instrumentális baráti, szomszédsági és munkahelyi kapcsolatokat, amelyekből támaszt, megértést vagy támogatást szerezhetnének (Bass 2004; 2008; Kálmán 1995). Ebből pedig logikusan következik: a piac logikája és a jóléti szektor társadalmi törésvonalához idomult szerkezete révén a családi kohézió megtartásáért rendre közös kirekesztődésükkel kell fizetniük. A prés kétfelől szorítja őket, s a fogyatékos családtag kívülre kerülésének egyetlen akadálya van: a család elemi vágya az együtt-maradásra. Mindazonáltal jól tudjuk, hogy az erőforrások végesek, és a családon belüli túréhatár gyakorta átszakad, ennek révén pedig szülőknek és testvéreknek igen sokszor az intézményes elhelyezés mellett kell dönteniük. Márpedig mindez azt jelenti, hogy a totális intézmények iránt továbbra is erős *kényszerkereslet* mutatkozik, ez pedig hosszú időre biztosítja, hogy a bentlakásos intézmények várólistáira továbbra is sokan kérjenek felvételt.

E kényszerkereslet fenntartása azonban nem értelem nélkül való: a kirekesztődés lecsapódási zónáiban – a bentlakásos intézményekben – a fogyatékoság fizikai elszigetelése valamennyire mégiscsak megtérül. Az intézmények iránti *valós* szükségletet nem a felhasználók, hanem a szolgáltatók oldalán érdemes keresnünk: a fogyatékoság társadalmi kirekesztődésének és láthatatlanná válásának funkcionális hasznosulása a bentlakásos intézményeket magukba vonó települések társadalmi viszonyai között jön létre. Ha szemügyre vesszük a fogyatékos személyeknek lakhatást nyújtó intézményrendszer területi elrendeződését, jelentős egyetlen-

ségeket találunk: Észak-Magyarországon, Észak-Alföldön, Dél-Alföldön és Dél-Dunántúlon sűrűbb hálózat látható mint Közép-Magyarországon, Közép-Dunántúlon vagy Nyugat-Dunántúlon (KSH 2004, 19). Az intézmények területi megoszlását mutató térképet a hazai foglalkoztatási és aktivitási arányokat jelző térképekre csúsztatva pedig láthatjuk: a kirajzoló mintázatok szerkezete jelentős azonosságot mutat, miközben azok egymás negatívjaiként jelennek meg.⁶ Vagyis: az intézményrendszer sűrűsödési pontjait az alulfoglalkoztatott régiókban találjuk, míg a viszonylagosan egészségesebb munkaerő-piacokkal bíró térségekben a bentlakásos intézmények hálózatai ritkulni kezdenek. Ebből pedig aligha következtethetünk másra: a bentlakásos intézmények egyik legfontosabb társadalmi funkciója a foglalkoztatási struktúra hiátusainak kipótlása.⁷ E funkció kimunkálása persze nem írható pusztán a rendszerváltás számlájára. Az államszocializmus korai évtizedeinek társadalompolitikája a bentlakásos intézmények felfuttatásakor értelmi fogyatékosok ezreit terelte a gyógy-pedagógiai intézményekké alakított egykori uradalmi kastélyokba, s az állami felelősségvállalás kiterjesztésekor főként az iparosításból kimaradt agrárius térségeket részesítette előnyben. Az értelmi fogyatékosok városi terekből való kitessekelése kettős haszonnal kecsegtetett: egyfelől az észlelhetőség tartományán kívülre helyezte a társadalmi jelenségek egyik nem kívánatos elemét, másfelől az intézmények tömegessége és megfelelő lokalizálása révén munkát és megélhetést adott a képzetlen falusi közösségeknek. Sejtésem szerint a foglalkoztatás rendszerváltáskori drámai visszaesése és a piaci jövedelemszerzés állandósult biztonságvesztése közepette az intézményrendszer e funkciója kitüntetett jelentőségre tett szert. Mert ha a nagyvállalati szektor foglalkoztatási potenciálja messzemenően alatta maradt az egykori várakozásoknak, és ha a kis- és középvállalkozások állandó tőkehiánya nem tette lehetővé a kiszámítható növekedést, akkor a státuszbiztonság hosszú távra szóló és garantált megszerzésének útja az állami források feletti rendelkezés jogositványainak – és persze főként a jóléti szektor önkormányzati szolgáltatásainak – kiterjesztésén keresztül vezetett (Szalai J. 2007). A kistelepülések életvilágát illetően mindez azt jelenti, hogy a községben elhelyezett bentlakásos intézmények

⁶ Ha 1997 és 2006 között megyei bontásban összevetjük a fogyatékos személyeket fogadó otthonok férőhelyeinek fajlagosított adatait a 15–74 éves lakosságon belül a foglalkoztatottak számának aktív korú népességre fajlagosított adataival, közepes, negatív irányú korrelációt tapasztalunk: a foglalkoztatottak számának változásai 7 százalékból ($R^2=0,074$) magyarázzák a fogyatékos személyeket ellátó intézmények férőhelyeit jelző számok változását. A férőhelyekre vonatkozó adatok a *Szociális statisztikai évkönyvek* megfelelő évi kiadásában találhatóak, a foglalkoztatottak számát az *Állami Foglalkoztatási Szolgálat* adatbázisából (www.afsz.hu [2009. 04. 18]), a népességadatokat és az aktív korú népesség nagyságát mutató számsorokat a KSH Tájékoztatói Adatbázisából (www.ksh.hu [2009. 04. 18.]) merítettem. Lineáris regressziót használtunk; az elemzésért Tóth Marcellnek tartozom köszönettel.

⁷ 2007-ben az összes tartós bentlakásos és átmeneti elhelyezést nyújtó intézményben mindösszesen 85 283 fő élt, a gondozók száma a teljes szektorban ekkor 22 584 volt (KSH 2008). A fogyatékos személyek intézményeiben foglalkoztatott gondozók száma ennek csak töredéke lehet. Mindez azonban nem változtat azon, hogy az alulfoglalkoztatott települések munkaerőpiacain akár már néhány tucat munkahelynek is rendkívül nagy értéke lehet a helyi közösség számára (lásd még ehhez a 7. számú lábjegyzetet).

a helyi foglalkoztatási struktúra legstabilabb tartópillérei között tarthatók számon, s az ott élők megélhetésének nélkülözhetetlen zálogává lettek.⁸ Amennyiben viszont a totális intézmények a foglalkoztatás legbiztosabb eszközei közé tartoznak, annyiban – s ez aligha igényel hosszas bizonyítást – a társadalmi béke fenntartásának és a helyi konfliktusok megelőzésének kellékei.

A történet szereplői ugyanazon a vágányon futnak: a fogyatékos emberek és családjaik kiszolgáltatottsága zökkenőmentesen forog át az érdekeltségek rendszerébe. Ha azonban az eddig mondottak révén – ahogyan remélem – képet alkothatunk is magunknak a totális intézmények megmaradásának merőben kedvező társadalmi feltételekről, még választ kell találnunk egy további kérdésre: hogyan lehetséges, hogy az intézményrendszer a lebontásáról rendelkező törvények ellenére tartotta meg pozícióit és őrizte meg stabilitását?

A kritikai diskurzus felőrlődéséről – három metszetben

Mielőtt a felvetett kérdésre próbálnék választ adni, egy rövid közbevetés erejéig ki kell térnem arra, hogy *mi nem* áll a reform elmaradásának hátterében. Jól tudjuk: a hazai jóléti újraelosztásról szóló viták és a mögöttük megbúvó harcok, valamint az egyes szolgáltatásokat és szociálpolitikai terveket övező ütközések rendre a források nagysága és azok elosztása körül éleződnek ki, hovatovább egyre gyakrabban e források növelése vagy lefaragása tűnik e viták végső tétjének. Ennek révén pedig egyre inkább az a látszat keletkezik, mintha az egyes szociális szolgáltatásokban észlelt „problémák” és „diszfunkciók” a krónikus forráshiány és a támogatások kényszerű elapasztásából fakadó, mindezért a megfelelő pénzeszközökkel optimálisan ellensúlyozható, átmeneti zavarok volnának, miközben a tervezett reformok végrehajtását ugyancsak e forrásszűke számlájára kellene írunk. Témánk vonatkozásában ez az érvelés nem állja meg a helyét: a központi költségvetés 1998 és 2006 között legalább 14 milliárd forintot költött a totális intézmények fejlesztésére, bővítésére és építésére, miközben a kiscsoportos lakóotthonok kialakítására elkülönített állami

⁸ A bentlakásos intézmények foglalkoztatási struktúrában betöltött jelentőségéről az egyes – példaként kiragadott – települések foglalkoztatási adatainak és szociális statisztikáinak összevetése alapján alkothatunk képet. Kislétán 2001-ben 1903 fő él, a 19–60 év közöttiek száma 1150, a foglalkoztatottak száma 345 fő volt. A foglalkoztatottak 33 százaléka ekkor a helyi egészségügyi és szociális ellátásban kapott munkát. 2005-ös adatok szerint a megyei önkormányzat településen elhelyezett 200 főt befogadó intézményében 150 főt foglalkoztattak. Csákánydoroszlón 2001-ben 1755 fő élt, a 19–60 év közöttiek száma 1162, a foglalkoztatottak száma 736 fő volt. A foglalkoztatottak 14 százaléka a helyi egészségügyi és szociális ellátásban kapott munkát. A fővárosi önkormányzat fenntartásában működő, 255 főt ellátó értelmi fogyatékosok otthona 155 főnek adott munkát 2005-ben. Pálfán 2001-ben 1781 fő élt, 19–60 év közöttiek száma 1126 volt, a foglalkoztatottak 517-en voltak, 27 százalékuk a helyi szociális és egészségügyi ellátásban vállalt munkát. 2005-ben a megyei önkormányzat fenntartásában működő, 150 főt befogadó fogyatékosok otthonában 103 ember dolgozott. A foglalkoztatási adatok statisztikáit a KSH Tájékoztatói Adatbázisából (www.ksh.hu [2009. 05. 12.]), a bentlakásos intézményekben élő és foglalkoztatott személyek számát a Szociális Ágazati Információs Rendszerből (teir.vati.hu [2009. 05. 12.]) merítettem.

források az egymilliárd forintot sem érték el.⁹ A források szűkösségére tehát aligha hivatkozhatunk. Magam úgy vélem, hogy a valós okok feltérképezéséhez bele kell hallgatnunk a tervezett reformot övező szakmai és szakmapolitikai diskurzusokba, fel kell lapoznunk a vonatkozó törvénykönyveket és koncepciókat, végül szemügyre kell vennünk a fogyatékoság problematikája körül szerveződő civil társadalom működésének mozgásszabályait. E szempontokat sorra véve az alábbiakban amellet érvelek majd, hogy diskurzusok, jogszabályok és társadalmi szereplők megannyi eltérő mozgásirányai ellenére is kijelölhető az a közös röppálya, amelynek mentén az intézmények lebontását célzó program beváltásáról szóló, *igazi döntések* a mindenkori erő- és érdekviszonyok martalékaivá lettek, és persze lesznek azóta is.

(1) Magyarországon a fogyatékoság problematikáját és a totális intézményeket közös metszetekben szemlélő kritikai vizsgálódás a rendszerváltás légkörében, a hazai gyógypedagógiai és szociálpolitikai szolgáltatások modernizációs kérdéseinek felvetésével vette kezdetét.¹⁰ A honi gyógypedagógia szakmai műhelyeiben érlelődő modernizációs kísérlet fókuszában – ahogyan a hazai struktúraváltás más területein is – a nyugat-európai és angolszász országok gyakorlatainak átvétele, a tőlünk nyugatra kimunkált szerkezetek és modellek hazai meggyökereztetése állt.¹¹ A totális intézmények vonatkozásában mindez azt jelentette: e struktúra fokozatos lebontásával párhuzamosan ki kell építeni a kics csoportos lakóotthonok – az eredeti intézményrendszer alternatívájaként működő – rendszerét, amely a fogyatékos népesség társadalmi és térbeli integrálódásának biztosításával párhuzamosan az emberi jogokra érzékeny, demokratikus légkörű és immár valóban a felhasználók igényeit előtérbe helyező szolgáltatási spektrum talapzata lehet. Bárhogyan is alakultak a dolgok később, tagadhatatlan, hogy e diskurzus számos tekintetben termékenynek bizonyult, hiszen a jelenkor gyógypedagógiájának megannyi – a fogyatékoság szociális modelljének aurájába tartozó – alapfogalma éppen e szerkezetváltás körüli útkeresések során került be tudományos szótárának címszavai közé. Mindezzel együtt mégis úgy vélem, hogy a

⁹ A nagy létszámú intézmények fejlesztésére, új intézmények építésére költött 14 milliárd forint a helyi önkormányzatok címzett és céltámogatási rendszerén keresztül áramlott: ez az összeg az elkülönített források alsó határa (Kézenfogva Alapítvány 2008). A Soros Alapítvány kitagolási programjának keretében 1997 és 2002 között mindösszesen 103 lakóotthon kialakítását támogatta (Forrás: a *Soros Alapítvány Évkönyveinek* 1997 és 2002 közé eső kiadásai, www.soros.hu [2009.05.12.]). Soros György „kivonulása” után a stabil támogatás forrásai elakadtak. A Fogyatékos Személyek Esélyegyenlőségéért Közalapítvány és jogelődje – saját tájékoztatásuk szerint – két alkalommal, összesen mintegy 750 millió forint értékben írt ki pályázatot lakóotthonok létesítésére.

¹⁰ E vizsgálódásnak persze lehettek hazai előzményei: Hajnóczy Péter és Bakonyi Péter pszichiátriai intézményeket bemutató szociográfiai, Horváth Ágota időotthonokban végzett kutatásai, valamint Konrád György *A látogató* c. regénye.

¹¹ A vizsgált gyógypedagógiai diskurzus jelentős részben a Soros Alapítvány kitagolási programjához kapcsolódott. Legfontosabb munkáit az „intézménytelenítés” elméleti kereteit összegző fordításgyűjtemények (Hatos 1995; Lányiné 1996), valamint a diskurzus jegyzőkönyveiként is olvasható, a gyakorlati kérdéseket elemező és a szereplők vitáit is bemutató konferencia-kiadványok (Lányiné 1999; 2002; Zászkaliczky 1998) jelentik.

totális intézmények legitimációjának újjalagos megerősítéséhez éppen e viták szolgáltatották a terepet. Ennek két oka volt.

A reform kezdeményezői a vitában a lakhatási szolgáltatások új modelljeire, a nyugati társadalmakban kimunkált struktúrák *adaptációjára* helyezték a hangsúlyt, miközben annak mögöttes értéktartalmai – az értelmi fogyatékosok állampolgári vetületei, a társadalmi tagság problematikája és az emberi jogok számon kérhető és aprópénzre váltható jelentéstartalmai – ezek függvényeként kerültek kifejtésre. A vita fókuszpontjainak illetően elhelyezése következtében elkerülhetetlen volt a diskurzuson belüli, sajátos szelekció. A szociális jogok kiterjesztése melletti, vitathatatlan elkötelezettséggel párhuzamosan a politikai és polgári jogok kérdéskörének felvetésére csak részben került sor. E diskurzus a társadalmi beilleszkedés legfontosabb zálogává a jóléti szolgáltatások megújítását avatta, de az integrálódás demokratikus és polgári kereteinek problematikáját – vagyis a reform *értelmére* vonatkozó legfontosabb kérdéseket – nem vetette fel. A fogyatékosok társadalomba való visszaillesztésének programja kimerült önmagában: az „akadályozottsággal élő ember” egy megújuló gyógypedagógia klienseként ismertette fel magát, e diskurzuson belül azonban nem szerzett állampolgári státust; a velünk egyenrangú választópolgár, a magánpiaci viszonyok közé belépő munkavállaló és a közös kiadásokhoz hozzájáruló adófizető távlatos képzetek – vagyis az igazi jogegyenlőség kiküzdéséhez szükséges utópia kontúrjai – aligha rajzolódtak ki. Röviden: a vita kezdeményezői a reform normatív talapzatát nem, vagy legalábbis felemás módon dolgozták ki, így pedig az a veszély fenyegette őket, hogy elveszítik orientációs képességüket és kritikai potenciáljukat.

A másik ok felderítéséhez – és az előbbi folyamánainak nyomon követéséhez – a vita lefolyását és a szereplők érdekütközéseit kell röviden rekonstruálnunk. A reformot a civil szektor szereplői és a gyógypedagógia teoretikusai kezdeményezték, akik a vitában a meglévő – dominánsan totális intézmények által tagolt – jóléti szolgáltatások munkatársait és szakmapolitikusait igyekeztek meggyőzni a intézmények lebontásának és az alternatív szolgáltatási struktúrák kialakításának szükségességéről. E „tárgyalásos forradalom” kimenetele bizonytalan volt: mert bár a teoretikusok érveit és a civil szolgáltatások pozitív tapasztalatait a meglévő struktúrákból érkező és a fontolva haladást előnyben részesítő aktorok aligha tagadhatták, intézményes szerepkörökkel és jogosítványokkal körülbástyázott pozícióik révén a reformra váró – hovatovább megszüntetésre ítélt – intézményrendszer felett mégiscsak ők rendelkeztek. Az erőviszonyokat hamar felismerték. És mert ebből eredően kezdeményezői számára e reform minden következményének szigorú és következetes, egyszersmind konfliktusokkal terhes vállalása nem tűnt keresztülvihetőnek, a párbeszéd elemi feltételeinek megteremtése érdekében hajlandónak mutatkoztak a kompromisszumos megoldások előnyben részesítésére. A szereplők úgy döntöttek, hogy neki kell rugaszkodni a normalizált életfeltételek totális intézményen *belüli* megteremtésének, miközben az autonóm létezés *e struktúrába ágyazott* feltételeit kell felkutatni. E megegyezés következtében a totális intézmény a normalizált életformák kimunkálásának egyik lehetséges, noha átmenetinek szánt közege lett, és a reform pártjára látszott állni. Ebből az a merőben felemás helyzet adódott, hogy a kics csoportos lakóott-

honok létrehozásának az intézmények aktív szereplői lettek: kerítésrácsokon kívül és belül egyaránt épülni kezdett az új struktúra. Ha viszont a totális intézmény az új szolgáltatások kialakításának és működtetésének elfogadott keretévé vált, akkor a társadalmi integrálódás kiküzdésében és az emberi jogok beváltásában is partnerként kellett rátekinteni. A diskurzus belső határai elmosódtak, a következmények pedig nem maradtak el. Egyfelől a kezdeményezés normatív tartalmainak kiürülése és az orientációs pontok kimunkálatlansága, másfelől a nyers erőviszonyokhoz való, kényszerű alkalmazkodás révén a totális intézmény működési struktúrája az eredetileg a megszüntetését célzó gyógypedagógiai és szociálpolitikai diskurzuson *belülre* került, ezzel pedig megőrizte és újjólag körülbástyázta veszélybe került legitimitását.¹² A megkötött kompromisszum *után* pedig már aligha lehetett felhívni a figyelmet a totális intézmények szociológiai funkcióira, vagy rámutatni a tényre: az intézmény által működtetett lakóotthon kevésbé az integrálódás, sokkal inkább az intézmény vonzaskörzetének, egyszersmind az intézményen belüli privilégiumrendszer kiterjesztésének záloga. A „deinstitutionalizáció” eredeti programja ezt követően csendben lekerült a napirendről. A történeteknek egy további következménye is volt. Miközben a gyógypedagógiai diskurzus e szegmense felfűződött a totális intézmények érdekeltségi rendszerére, addig – e folyamat másik oldalán – a totális intézmények nyelvi struktúrája e megszelídített beszédmódhoz idomult. A gyógypedagógia rendszerváltás utáni szótárának alkalmazásával, fogalmainak finom átértelmezésével és jelentés-tartalmainak módosításával létrehozta a totális intézmények új nyelvét. A „normalizáció”, a „társadalmi integráció”, a „személyes kísérés” stb. fogalmai a totális intézmények terébe illeszkedtek.¹³ E folyamatok révén

¹² A megfelelő – tudomásom szerint a téma alapműveiként számon tartott – könyveket kronológiai rendbe állítva a súlypontok eltolódása pontosan rekonstruálható. Az elsőként megjelent fordításkötetekben a totális intézményrendszer nemzetközi kritikáinak – többek között Jim Mansell, Wolf Wolfensberger és Bengt Nirje – munkáit tették közzé, Lányiné Engelmayer Ágnes bevezetője pedig a nagy létszámú intézmények lakóotthonok általi *felváltásáról* szólt (Hatos 1995; Lányiné 1996). A következő kötet (Zászkaliczky 1998) kritikus hangsúlyai mellett a totális intézmény által létrehozott lakóotthonok megszervezése kapcsán számos „pedagógiai kísérlet sikeréről” és „megtérüléséről” is szó esik (Demeter 1998, 111). A rákövetkező kiadványban (Lányiné 1999) a totális intézmények által szervezett lakóotthonok tapasztalatairól és a működtetés gyakorlati kérdéseiről több tanulmány értekezik, míg az eddigi utolsó munkában (Lányiné 2002) a lakóotthoni struktúra intézményhez kapcsolása befejezettnek tűnik: lakóotthonok létesítésének tapasztalatairól számot adó blokkban (uo., 35–114) egyetlen szerző számol be az intézményektől független, civil fenntartású lakóotthonról, míg a fennmaradó tizenhárom beszámoló mindegyike intézményi struktúrához kötött kísérleteket mutat be.

¹³ A csákánydoroszlói értelmi fogyatékosok otthonában 155-en élnek, az intézmény 2008. évi munkaterve a következőképpen fogalmaz: „Az emberi méltóságából fakadóan az értelmileg akadályozott embernek is joga van az önrendelkezéshez. Az ezt korlátozó egyéni és társadalmi tényezőket igyekszünk a legkisebbre csökkenteni. [...] A normalizációs elvet és az integráció elvét alapvetően meghatározónak tartjuk. Ezt a szemléletet belsővé kell tenni az otthon valamennyi munkatársának.” (Fővárosi Önkormányzat Értelmi Fogyatékosok Otthona, Csákánydoroszló, 2009, 3.) A tordason elhelyezett értelmi fogyatékosok otthonának Szakmai Programja szerint „[a]z intézmény 260 ellátott részére teljes körű szolgáltatás nyújtásával a felnőtt értelmi fogyatékos emberek életének kibontakoztatását és a társas munkamegosztásban való részvételét segíti elő. A normalizációs elvre épülő esélyegyenlő

a gyógypedagógia új alapfogalmai gyorsan bomlásnak indultak, s meglepően hamar a meglévő szerkezetek igényeihez alkalmazkodtak: a totális intézmények immár az „autonómiára nevelés” lehetséges letéteményeseiként vétetnek számításba.

(2) A tudományos diskurzus kétarcúságának és eldöntetlen dilemmáinak a szociálpolitikai jogalkotás jelentette funkcionális megfelelőjét. A nagy létszámú intézmények átalakításának törvényes alapját a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló 1998. évi XXVI. törvény 17. és 29. § (5) bekezdése jelentette.

„A fogyatékos személynek joga van a fogyatékoságának, személyes körülményeinek megfelelő – családi, lakóotthoni, intézményi – lakhatási forma megválasztásához. [...] A fogyatékos személyek számára tartós bentlakást nyújtó intézményeket fokozatosan, de legkésőbb 2010. január 1-jéig át kell alakítani oly módon, hogy az önálló életvitelre személyi segítséggel képes fogyatékos személyek ellátása kisközösséget befogadó lakóotthonban történjen, továbbá az arra rászoruló súlyos fogyatékos személyek számára humanizált, modernizált intézményi ellátást kell biztosítani.”

A lakhatási forma megválasztásához fűződő jog az intézményben élő értelmi fogyatékos személyek esetében nem kérhető számon. Noha a tartózkodási hely szabad megválasztása az alapjogi kánon eleme, a cselekvőképességükben korlátozott személyek e jogát alkotmányos felhatalmazással vonja meg a polgári törvénykönyv: a gondnokság alá helyezett személyek lakóhelyéről a mindenkor gondnokok döntenek.¹⁴ Az értelmi fogyatékos személyek nagy létszámú intézményeiben a lakók *kilenczede* gondnokság alatt áll (Bass 2008), ebből pedig logikusan következik, hogy e jog fenti rögzítésének nem volt igazi tétje, és nem is lehettek következményei.

A jogszabály tartalmi része a reformot övező diskurzus belső ellentmondásainak és rövidre zárt dilemmáinak pontos tükörképe. A változtatás szükségességének felismerése és a jobb, emberibb szolgáltatási formák kialakításának ösztönzése mellett az elavult intézményrendszer törvényes legitimitációját e normaszöveg – legalább két okból – nem áshatta alá. Egyfelől: a legitimitációt a lakhatási szolgáltatások eltérő típusaihoz való hozzáférés diagnosztikus kritériumokhoz rendelése biztosítja, miközben a totális intézmények vonatkozásában „az arra rászoruló súlyos fogyatékos személyek” szükségleteire való hivatkozás jelenik meg. Jól tudjuk

séget növelő, s az igényekhez igazodó elhelyezési körülmények és szolgáltatások biztosításával a jogszabályi keretben rögzített feltételekkel végzi feladatát.” (Fővárosi Önkormányzat Értelmi Fogyatékosok Otthona, Tordas, 2008, 4).

¹⁴ A Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény 58. § (1) bekezdése szerint „mindenkit, aki törvényesen tartózkodik Magyarország területén – törvényben meghatározott esetek kivételével – megillet a szabad mozgás és a tartózkodási hely szabad megválasztásának joga, beleértve a lakóhely vagy az ország elhagyásához való jogot is”. A törvényben meghatározott egyik kivétel a polgári törvénykönyvről szóló 1959. évi törvény 14. § (6) bekezdésének 7. és 9. pontjaiban találjuk. A „bentlakásos szociális intézetben történő elhelyezéssel kapcsolatos jognyilatkozatok” és a „tartózkodási hely meghatározásának” kérdésében a nem teljesen cselekvőképes személyek nem hozhatnak döntést.

azonban, hogy ilyen szükséglet nem létezik.¹⁵ Nem nehéz belátnunk: e megkülönböztetés nem a fogyatékoság valóságát, hanem a szolgáltatási szektor – intézményekre és lakóotthonokra épülő – szerkezetét tükrözi: a kétosztatú struktúra éppen e bináris tipológiát igényli. A fogyatékoság fokozatainak illetően rögzítése biztosítja, hogy a lakók diagnózisát az intézményrendszer erőviszonyai és lokális konfigurációi határozhatják meg. A jóléti szektoron belüli egyenetlenségek a lakók gyógypedagógiai státusára vetülnek, ebből eredően pedig a diagnózisok tartalma és száma pontosan – és mintegy magától – fedésbe kerül az intézményrendszer mindenkori állapotával. Másfelől: a súlyosan akadályozott személyek számára a jogszabály az intézmények „humanizálását” és „modernizációját” rendeli el. Úgy vélem, hogy e program elismeri és egyben hatályon kívül helyezi az intézményrendszer kritikai diskurzusát, amennyiben ugyanazon fogalom segítségével néven nevezi a totális intézmény embertelenségét, egyszerűsített törvénybe iktatja megújíthatóságát, s miközben átalakításának határidejét a távoli jövőbe tolja ki, addig ugyanazon struktúrát az emberi jogok majdani – tizenkét év múlva esedékes – beváltásának lehetséges terepévé avatja. Ha azonban a nagy létszámú bentlakásos otthonok a legsúlyosabb akadályozottságok struktúrájához igazodnak, és egy valós szükséglet kielégítésének megújuló eszközeiként vétetnek számításba, akkor az emberi jogok megsértésének felszínre kerülése immáron nem a totális intézményrendszer természetéről, hanem egy megújuló ellátórendszer esetleges „diszfunkcióiról” tanúskodik, tehát a szakmai fejlődés ösztönzésével és a permanens gyógypedagógiai szemléletforrással optimális módon kezelhető átmeneti zavarként értelmeződik.

Mindezzel együtt az intézményrendszeren belüli átrendeződések és reformok irányvonalainak kijelölésében a törvény mégiscsak fogódzót jelenthetett, hiszen ha nem is számolta fel a totális intézmények legitimációját, törvényre emelte és határidővel címkézte az új struktúrák kialakításának szükségességét. Okkal számíthatnánk tehát arra, hogy a reform beváltását övező, alsóbb szintű jogszabályokban és szakmai koncepciókban megtalálhatjuk a reform menetrendjét és pontos kritériumait. Ha azonban szemügyre vesszük az új Országos Fogyatékosügyi Program végrehajtásának 2007–2010. évekre vonatkozó, középtávú intézkedési tervéről szóló 1062/2007 (VIII. 7.) kormányhatározatot, láthatjuk: a magyar kormány a reform törvénybe iktatását követő tizedik évben – szűk három évvel a tervezett határidő lejártá előtt – vállalt kötelezettséget az átalakí-

¹⁵ „Az alapszükségleteket nem a kognitív teljesítmények határozzák meg, vagyis azok nem az illető ember gondolkodási képességeinek vagy életpraktikus kompetenciájának függvényei. Következésképpen a szükségletek kielégítését nem lehet a képességek és a kompetenciák szintjéhez kötni, éppen ellenkezőleg: minél több szükségletét elégítjük ki valakinek, annál több lehetősége adódik arra, hogy kompetenciáit – megfelelő tanulási folyamatokon keresztül – kialakítsa vagy továbbfejlessze. [...] A lakhatás kapcsán nem beszélhetünk arról, hogy az értelmi fogyatékos emberek ez irányú szükségletei csoportspecifikusak lennének.” (Schwarte–Oberste–Ufer 1999, 45–46)

tásokhoz szükséges ütemterv kidolgozására.¹⁶ Az ütemterv – tudomásom szerint – mindeddig nem készült el.¹⁷

(3) E meglehetősen nagy szabadságot biztosító tudományos diskurzus és jogszabály-rendszer tette lehetővé, hogy az intézményrendszerrel szülő döntéseket szinte kizárólag a helyi erő- és érdekviszonyok szükségletei határozzák meg. Azonban éppen e körülmények értékelték fel a *civil társadalom* szerepét, amelynek jelentős mozgástere és tényleges lehetősége nyílt a kimunkálatlan fogalmak jelentéssel való telítésére, a szociális jogok tartalmi értelmezésére és pontosítására. Ez pedig alapot adhatott a kedvező várakozásoknak. A témával foglalkozó kutatások híján a civil szektor e szegmensének teljesítménye nem mérhető fel pontosan, magam azonban úgy látom: ma és itt egy rendiesen tagolt intézményrendszer mindenkori érdekviszonyainak le- és elkötelezett, az állam által fogságba ejtett és azzal összeszótt, ennek révén pedig intézményes szerepkörökkel és annak állami jogositványaival körülbástyázott homogén struktúrát találunk. A civil szektor e szegmense dominánsan – és egyre inkább – szolgáltatói és szakértői szerepekben tűnik fel, s az állami döntéshozatal befolyásolása, a társadalompolitika kritikája és az emberi jogok számonkérése – akár bíróságok előtt való kikényszerítése – helyett a központi döntések közvetítése és legitimálása tűnik mind hangsúlyosabb funkciójának, miközben a pénzügyi stabilitás fenntartásának állandó szükséglete rendre felülírja a függetlenség imperatívuszát. Röviden: a civil társadalom e szeletének mozgásszabályait az állami szakma- és költségvetési politika határozza meg, kritikai potenciálja az elmúlt években fokozatosan olvadt el, s az állammal szembeni nyílt konfrontációra aligha láthattunk példát. Ha szemügyre vesszük a téma kapcsán született két legfontosabb és civil szervezetek által jegyzett témánkba vágó szöveget, fogalmat alkothatunk magunknak az államhoz és az intézményrendszerhez való viszony fokozatos módosulásáról, s arról is, ahogyan a hangsúlyok áthelyezése révén mind kedvezőbb diszkurzív felület bontakozik ki – immáron a civil társadalmon *belül* – a totális intézmények legitimációjának kiterjesztéséhez.

„Jelenleg az intézmények átalakítására szánt időszak félidejénél tartunk, ezért úgy gondoljuk, érdemes alaposabban számot vetni azzal, hogy milyen lépések történtek eddig, hol tartunk most és milyen további feladatok állnak előttünk. Ezt az is indokolja, hogy az eddigi – meglehetősen visszafogott – reformok megtorpanni, sőt visszafordulni látszanak, és a lakóotthonok létesítésére szánt források egyre szűkösebbek. Hiányzik a világos kormányzati

¹⁶ A kormányhatározat mellékletének 11. pontja szerint: „Az Európai Unió és az Európa Tanács ajánlásainak és normáinak megfelelően el kell készíteni a fogyatékos személyeket ellátó, nagy létszámú bentlakásos intézmények átalakításának hazai ütemtervét, és a kivitelezés költséghatékonyságának elemzését tartalmazó irányelveket, különös tekintettel a felszabaduló épületek újrahatszámítására, a szükséges átalakításokra, a szolgáltatások feltételeinek javítására és bővítésére, a gondozási módszerek korszerűsítésére.”

¹⁷ 2009. március 9-én adatkérő levélben kerestem meg a Szociális és Munkaügyi Minisztériumot és az Országos Fogyatékosügyi Tanácsot. A minisztérium május 25-én küldött válaszában két dokumentumot küldött meg számomra: mindkét dokumentum (Kézenfogva Alapítvány 2008; Skultéty 2007) a bentlakásos intézmények átalakításának problematikájával foglalkozik, azonban egyikben sem találjuk az intézményrendszer átalakításának pontosan meghatározott ütemtervét.

SZOCIÁLIS MUNKA

koncepció arról, hogy milyen szakmai szempontok alapján kell megvalósítani az intézményrendszer átalakítását. Hiányzik továbbá az érintettek – fogyatékos emberek, szakemberek, szülők, fenntartók, döntéshozók – széles körének bevonásával zajló szakmai vita is. A téma időszerezését növeli, hogy Magyarországon jelenleg zajlik a szociális ellátórendszer felülvizsgálata, a szociális törvény megújítása, amely érinti a tartós bentlakást biztosító ellátásokat is. [...] A jelen írás célja, rövid áttekintést adni a legfontosabb nemzetközi trendekről, a hazai intézményrendszer alakulásáról, az elért eredményekről, és felvázolni az általunk legfontosabbnak tartott feladatokat.” (Értelmi Fogyatékosok és Segítőik Országos Érdekvédelmi Szövetsége – Kézenfogva Alapítvány 2005, 1)

Egy három évvel később keletkezett tanulmányban az alábbiakat olvassuk:

„[A]z intézményrendszer átalakítására két út körvonalazódik. [...] A fő különbség a folyamat időigénye, a végrehajtás szervezése és források ütemezésében van. A választás elsősorban a Kormány feladata, az érintettek véleményének figyelembe vételével. [...] A) Lassú átmenet. Az infrastruktúra fokozatos korszerűsítése (a férőhelyszám csökkentése, a régi épületek kiváltása az intézmény területén és településbe integrált új épületekkel, lakóotthonokkal). Az intézményekben folyó szakmai munka korszerűsítése, elsősorban a szakember-létszám növelésével és új személy-központú támogatási módszerek elterjesztésével. B) Gyors intézménytelenítés. A nagy létszámú intézetek kiváltása kisléptékű (maximum 8–10 férőhelyes), személyre szabott, településbe integrált lakóotthonokkal. A nagyon súlyosan sérültek, egészségügyi ellátásra is szoruló fogyatékos emberek számára speciális lakóotthonok vagy ápoló otthonok létrehozása. Az intézeti épületek teljes bezárása vagy amennyiben azt az épület állapota, elhelyezkedése lehetővé teszi megőrzése adminisztratív/ápolási/nappali egységként. Az intézményekben folyó szakmai munka korszerűsítése, elsősorban a szakember-létszám növelésével és új személy-központú támogatási módszerek elterjesztésével.” (Kézenfogva Alapítvány 2008, 85–86)

A két szövegrész hangütései közti különbség a szerzők szerepértelmezésének módosulásáról tanúskodik, s állam és civil társadalom viszonyának áttekintésébe enged betekintést. A 2004-ben keletkezett szöveg kritikai hangsúlyai és proaktív jellege aligha vitatható. Második tanulmányukban azonban a szerzők világossá teszik, hogy az intézményrendszer reformjának lehetséges módzatai közötti választás immár a kormány feladata, miközben az egyértelmű állásfoglalás hiányát a vázolt alternatívák karakteres megkülönböztetésének megkerülése teszi teljessé. Tudásukat az államnak rendelik alá, ezzel pedig a hazai szociálpolitika évtizedes mulasztásából eredő legitimációs deficit befoltozását vállalják magukra. E tanulmányban a másikkal egyenrangú, a jogokat számon kérő polgár helyett a szakmapolitikai igényeket kiszolgáló és azokat a társadalom felé közvetítő szakértő hangja vált meghatározóvá. Közhely, hogy a civil társadalom *igazi lehetősége* az emberi jogok jelentéstartalmainak folyamatos tágitásában és következetes számonkérésében rejlik (Arató 1998, Szalai E. 2002). Ha azonban lemond az értelmezés, egyszersmind a tiltakozás és a nyomásgyakorlás jogáról, azzal nem csak saját kritikai potenciálját emészti fel, hanem azokat szolgáltatja ki a mindenkori erő- és érdekviszonyoknak, akiknek érdekeit képviselni hivatott.

A nagy létszámú intézmények lebontásának kezdetben elhatározott programja születésekor hamvába halt. Ezzel párhuzamosan egy új beszédmód fejlődött ki, amelynek mentén jelentések és szerepfelfogások egyaránt átrendeződtek, hogy napjainkra a kirekesztődés dinamikájához idomulja-

nak. E diskurzus értelmét – mintegy a fonákjáról – a totális intézmények önmozgásai írják körül. Az alábbiakban ezeket veszem szemügyre.

A totális intézmények új jogosítványai

Az egykor lebontásra ítélt struktúra bővülése és legitimációs bázisának kiterjesztése nem a rendelkezésre álló férőhelyek mennyiségi felfuttatásában öltött testet: az intézményrendszer társadalmi beágyazódásának elmélyítéséhez és finanszírozási jogosítványainak megszorodásához az út a fogyatékosokhoz társított szociális jogok kiterjesztésén – s ahogyan az alábbiakban igyekszem majd megmutatni: kiüresítésén – keresztül vezetett. Két mozzanatot veszek szemügyre az alábbiakban: egyfelől a lakóotthoni szolgáltatások totális intézményen belülré kerülésének problematikáját, másfelől pedig az intézményrendszer szolgáltatási spektrumának közelmúltbeli kiszélesítését.

2000 és 2007 között a fogyatékos személyek bentlakásos intézményeiben élők száma alig változott, létszámuk 15 199-ről 14 919-re esett vissza, miközben a kiscsoportos lakóotthonokban élők száma fokozatos emelkedést mutatott: 123-ról 1307-re emelkedett a számuk (KSH 2001; 2008). Az adatok alapján okkal következtethetnénk arra, hogy ha a totális intézményrendszer egykor volt pozícióinak megőrzése vitathatatlan tény is, az alternatív lakhatási szolgáltatások terjeszkedését mégiscsak előrelépésként kell elkönyvelnünk. A tények azonban nem támasztják alá várakozásainkat. A rendelkezésre álló adatok szerint *tíz lakóotthonból hat* már meglévő, nagy létszámú intézményhez kapcsolódik, s az intézmények kerítésrácsein belül vagy kívül, az intézmény irányítása és fennhatósága alatt működik.¹⁸ Ebből pedig adódik a kérdés: vajon a totális intézet szervezetéhez kötött lakóotthon jelentheti-e lakói számára függetlenségük biztos és megingathatatlan talapzatát és emberi jogaik tiszteletben tartásának garanciáját? Úgy vélem: *nem*. Ha felütjük a nagy létszámú intézmények szakmai dokumentációit vagy az intézményrendszer fejlesztésére irányuló koncepciókat, láthatjuk: a lakóotthonok – legyenek kerítésen kívül vagy belül – az intézmények struktúrájába illeszkednek.¹⁹ A bentlakásos otthon szakmai

¹⁸ A Szociális Ágazati Információs Rendszer adatai szerint 2006-ban mindösszesen 142 lakóotthont találunk Magyarországon, ezek közül 82 bentlakásos szociális intézményekhez csatolt struktúráként működött, míg 60 esetben intézménytől független, dominánsan alapítványok vagy egyesületek által fenntartott szolgáltatásokról van szó. Forrás: teir.vati.hu (2009.03.18.)

¹⁹ A *fogyatékos embereket segítő-ellátó szociális intézmények modernizációs programja* c., a Nemzeti Család és Szociálpolitikai Intézet és az Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium kiadásában 2004-ben napvilágot látott könyv a lakóotthoni szolgáltatások problematikáját a bentlakásos otthonok *függvényeként* írja körül: a lakóotthon az intézmény hierarchiájához illeszkedő, az intézmény vezetőségének és személyzetének alárendelt, az intézmény szervezeti rendje által átmozgatott struktúráként kerül kidolgozásra (Stollár 2004). E vertikális viszony meglétét a lakóotthonok kialakításának konkrét tapasztalatairól szóló beszámoló és az intézmények szakmai programjai is gyakorta alátámasztják: „A [lakóotthon] az intézet-től (Értelmi Fogyatékosok Rehabilitációs Intézete) teljesen elkülönült normál lakóterületen az egyik utca 200 négyszögöles telkén található. [...] *A ház az intézet tulajdona* [kiemelés az eredetiben – V. T.]. A lakók kezdettől a mai napig havi 1600 forint lakbért fizetnek, amiből az

hierarchiája hézagmentesen szövi át a lakóotthonok életvilágát, saját *részlegeként* vagy *telephelyeként* alakítja ki őket, s a totális intézmény atmoszféráját és emberi viszonyait plántálja beléjük. A totális intézmény struktúrájához kötött lakóotthonok értelmét és funkcióját mindenekelőtt az otthon goffmani értelemben vett privilégiumrendszerének gazdagításában és térbeli kiterjesztésében kell látnunk. Lakóotthonba ugyanis – bizonyára nem minden esetben, de többnyire – *nem akárki* kerülhet: a belépéshez a képességek legalább minimális szintjének elérése és a megfelelő magaviselet elengedhetetlennek tűnik.²⁰ Ha azonban a lakók kiválogatásához a megfelelő együttműködés és a jó alkalmazkodási képesség szükséges, és ha ennek révén a lakóotthonba való kiköltözés engedélyezése jutalmazásként, míg az esetleges visszaköltöztetés a rossz magaviselet szankcionálásaként léphet működésbe, akkor aligha lehet kétséges, hogy a lakóotthon a totális intézményen belüli fegyelmezésnek és a lakóotthonban élők megrendezésének hathatós – viselkedésüket vágyaikkal és reményeikkel kordában tartó – eszköze. Mindezt: noha a nyers statisztikai adatok a lakóotthoni struktúra – és ezzel az emberi jogokat komolyan vevő, demokratikus légkörű szolgáltatások – fejlődéséről és meggyökerezéséről látszanak tudósítani, a számsorok mögött dominánsan a totális intézmények láthatatlan bővülése, egyszersmind az új szolgáltatási struktúrák totális intézmények által tapasztalható bekebelezése munkál.

Az intézmények terjeszkedése azonban nem csak és nem elsősorban a lakóotthonok elfoglalásában ölt testet.

A közoktatás terén a legsúlyosabban akadályozott, tanköteles korú népesség iskolai oktatáshoz való jogainak újragondolása érdemel figyelmet. A közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény 2006 januárjában életbe lépett módosítása elismerte a súlyosan, halmozottan fogyatékos – korábban a tankötelezettek körén kívül maradó, *képzési kötelezettek* minősített – gyermekek és fiatalok alapfokú oktatáshoz való jogát, ezzel pedig kimondani látszott: fogyatékoságának súlyosságára és típusára való tekin-

intézet egy alapot képez. Ebből fedezünk minden javítási, felújítási jellegű költséget. A ház első felszerelését az intézet biztosította. [...] A lakók nem fizetnek természetesen gondozási díjat sem, a gondozásuk ilyen értelemben szünetel.” (Stollár 1999, 21) „A gondozási részleg az intézményvezető főnövér irányításával az egészségügyi és mentálhigiénés csoportra és a lakóotthonra tagozódik. Közöttük alá- és fölérendeltségi viszony van. Az intézet igazgatója, az intézet működésének biztosítása érdekében mindkét részlegnek utasítást ad. [...] A gondozási részleg vezetője az intézetvezető főnövér az egészségügyi csoport, a mentálhigiénés csoport és a lakóotthon részére adhat utasítást.” (Veszprém Megyei Önkormányzat Pszichiátriai Betegek és Fogyatékosok Otthona 2003, 8)

²⁰ Egy lakóotthont működtető bentlakásos intézmény vezetője a lakók kiválasztásánál az alábbi szempontokra hívja fel a figyelmet: „A kiválasztásnál a szociális érettség fontosabb kritérium az értelmi képességnél. Szociális, jól alkalmazkodó, gyengébb képességű lakó a kezdeti kísérleti stádiumban várhatóan jobban beválik egy jobb értelmi képességű, de szociálisan éretlen lakónál. Az értelmileg akadályozott emberek döntő többsége képes a társadalomban helyét megtalálni, és sokan bizonyos segítség mellett önálló életvezetésre is alkalmasak lehetnek. Ha azonban állapotukhoz személyiségi negatívumok is társulnak, mindez az intenzív gondozást is szükségessé teszi. Arra törekedtünk, hogy ... igényeljük, vállalják a lakóotthont, annak kölcsönösen kialakított működési rendjét. A segítő személyekkel legyenek képesek együttműködni. [...] Képesek legyenek alkalmazkodni és társakkal együttműködni.” (Nagy 2002, 81–82)

tet nélkül immáron minden gyermeknek lehetősége nyílik művelődéshez való alkotmányos jogának gyakorlására és az iskola kapujának átlépésére. Míg azonban a jogalkotó az iskolarendszer számára *lehetővé tette* a súlyosan, halmozottan fogyatékos tanulók befogadását, addig a fogyatékos személyek ápoló-gondozó és rehabilitációs intézményei számára határidővel címkézett *kötelezettségként* írta elő ugyanezen feladat teljesítését, vagyis: a legsúlyosabban akadályozott gyerekek és fiatalok iskolai oktatásának domináns színterévé a totális intézményeket avatta.²¹ Tankötelezettségük törvénybe iktatása az iskolarendszerből való kirekesztődésük törvényes keretek közé illesztését jelentette, miközben a jogalkotó az oktatási szolgáltatásokra elkülönített költségvetési forrásokhoz való hozzáférés legerősebb jogosítványait a totális intézmények rendelkezésére bocsátotta.

A foglalkoztatás vonatkozásában *az intézményen belüli szociális foglalkoztatás* újonnan kimunkált konstrukcióját érdemes szemügyre vennünk (Garai 2007; Gazsi 2008).²² A szerkezet két pillérre épül: a cselekvőképtelen, kizáró gondnokság alá helyezett személyek foglalkoztatását az intézményi jogviszonyba illesztett *munka-rehabilitációs foglalkoztatás* biztosítja: az intézmény vezetője és a gondnokolt törvényes képviselője – a gondnokolt személy által is aláírható – megállapodásban rögzíti a munkavégzés feltételeit, a munka-rehabilitációs díj összegét, valamint a foglalkoztatott személy ama szándékát, amely szerint „az ellátott testi és szellemi képességeihez mérten elvárható módon közreműködik a munka-rehabilitációban”. A korlátozottan cselekvőképes személyek munkavégzésének kerete a *fejlesztő-felkészítő foglalkoztatás*: ebben az esetben az intézményi jogviszonyra épülő szabályos munkaszerződés köttetik. A munka-rehabilitációs foglalkoztatás esetében a munkavégzés díjazásának el kell érnie a mindenkori minimálbér 30 százalékát, míg a fejlesztő foglalkoztatáshoz kötött fizetés – a ledolgozott idő arányában – a minimálbérhez igazodik. 2009-es adatokkal számolva a munka-rehabilitációban részt vevő személyek minimálisan 21 450 forintos díjazásra számíthattak, míg a teljes munkaidőben foglalkoztatott fejlesztő-felkészítő foglalkoztatásban részesülő személyek munkajövedelmeként 71 500 forintot vehettek kézhez. E központi forrásokból biztosított jövedelmek legnagyobb része azonban nem a fogyatékos munkavállaló, hanem az intézmény számláját gyarapítja: a fejlesztő foglalkoztatásból származó kereset négyötöde ugyanis – törvény szerint²³ – térítési díjként az intézmény kasszájába vándorol. A mintegy

²¹ A közoktatási törvény 125. § (3) bekezdése szerint: „Azokban a helyi önkormányzat, illetve állami szerv által fenntartott fogyatékosok ápoló, gondozó otthonában és fogyatékosok rehabilitációs intézményében, amelyek ellátják a fejlesztő felkészítés feladatait is, 2010. augusztus 31-éig meg kell szervezni a fejlesztő iskolai feladatot ellátó intézményegységet.” A fejlesztő iskolai oktatás törvényes szabályozásához lásd még a közoktatási törvény 30. paragrafusát, valamint a képzési kötelezettségről és a pedagógiai szakszolgáltatokról szóló 14/1994 (VI. 24.) MKM rendeletet.

²² Lásd ehhez a szociális igazgatásról és a szociális ellátásokról szóló 1993. évi III. törvény 99/B-E. paragrafusait, valamint a szociális foglalkoztatás engedélyezéséről és a szociális foglalkoztatás támogatásáról szóló 112/2006. (V. 12.) kormányrendeletet.

²³ A szociális igazgatásról és a szociális ellátásokról szóló 1993. évi III. törvény 117. § (2) bekezdése értelmében „az intézményi ellátásért fizetendő személyi térítési díj nem haladhatja meg az ellátott havi ... jövedelmének a) 15százalékát a nappali ellátást, illetve 30 százalékát a nappali ellátást és ott étkezést; b) 60százalékát az átmeneti elhelyezést; c) 50 száza-

kilencezer fő számára kimunkált foglalkoztatási szerkezet költségigényét a szakminisztérium hétmilliárd forint fölé becsülte, vagyis fejenként megközelítőleg évi 800 ezer forintban árazta be az érintettek foglalkoztatásának éves fedezetét.²⁴ Ha a hivatalos tervezetek és koncepciók az érintettek nyílt munkaerő-piaci beilleszkedését és a hazai foglalkozási rehabilitáció európai normák szerinti átszabását jelölik is meg e szerkezet kimunkálásának céljaként (Horváth 2007), ennek számon kérhető tartalmait és garanciáit a szabályozásban nagyítóval sem találjuk meg.²⁵ Mindez aligha tekinthető egyszerű szakmai balfogásnak, sokkal inkább a totális intézmény logikájából eredő és következetesen végigvitt döntésként kell rá tekintenünk. A totális intézmények lakójaként ma több ezer ember végzi mindennapos munkáját: a szerencsésebbek biokertészetekben dolgoznak, mezőgazdasági vagy kézműves műhelyekben foglalatoskodnak, mások dobozokat hajtogatnak, kábelt mentenek, elektromos alkatrészeket szerelnek össze vagy az intézmény udvarát takarítják. Ha köztük sokan vannak is olyanok, akik értelmet lelnek munkájukban, mindez nem változtat a tényen: e tevékenységeken keresztül az intézményhez kötődnek, miközben a munkavállalás polgári vetületeiről aligha szereznek tapasztalatokat, sem társadalmi tőkéjük, sem civil mivoltuk nem gazdagodhat általa. E foglalkoztatási struktúra funkciója ugyanis kettős: egyfelől a lakók intézményen belüli lehorgonyzásának törvénybe ágyazott és legitim módját, másfelől a rendszer legitimációs talapzatának kiszélesítését és finanszírozási szükségleteinek kielégítését szolgálja.

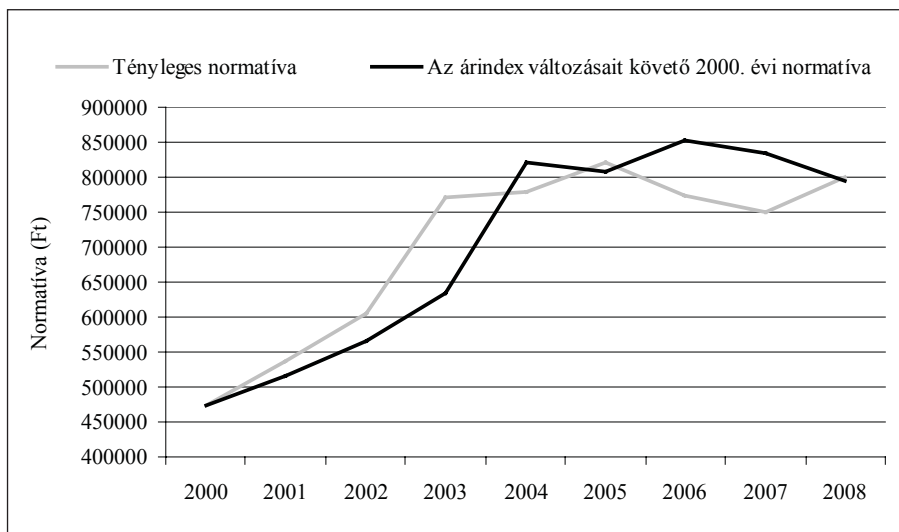
E két „reform” mozzanat között az intézményrendszer forrás-szükségletének kitüntetett jelentőséget kell tulajdonítanunk. Jól tudjuk: a lakók után igénybe vehető normatív támogatások összege a rendszerváltást követően évről évre emelkedett, azonban a növekedési ütem 2004-ben megtört, s a 2005-ben regisztrálható enyhe emelkedést követően 2006-ban az előző évihez képest alacsonyabbra süllyedt a hozzájárulások összege. A rendszerváltás óta eleven trend megtörésével és a finanszírozás talapzatának folyamatos szélesítésén nyugvó közmegállapodás felmondásával a jogalkotó megannyi bentlakásos intézményt sodort csőd közeli helyzetbe (lásd az 1. ábrát); mindezt pedig súlyosbították a lakók által fizetett térítési díjak beérkezésének állandósult bizonytalanságai, valamint a pályázati lehetőségek szűkülése (Skultéty 2007).

lékát a rehabilitációs célú lakóotthoni elhelyezést; d) 80 százalékát, a c) pont alá nem tartozó egyéb tartós elhelyezést nyújtó intézmények esetén”.

²⁴ „A szociális foglalkoztatási támogatás forrásigényének meghatározásánál abból indulunk ki, hogy a munka-rehabilitációs átlagos napi időtartama 5 óra, a fejlesztő-felkészítői pedig átlagos 6 óra lesz. Amennyiben a szociális foglalkoztatásba vontak létszáma és napi munkaóra száma megegyezik a számításoknál várhatóként figyelembe vett értékekkel, amit a magunk részéről valószínűnek tartunk, úgy a munka-rehabilitáció éves forrásigénye 3150 millió Ft, a fejlesztő-felkészítő foglalkoztatásé 4160 millió Ft, együtt mintegy 7,3 Mrd Ft. A 2006. évi tényleges felhasználás – a kezdeti bizonytalanságok következtében – jelentősen kisebb lehet a jelzett összeg felénél.” (ICSzEM – FMM 2006, 7).

²⁵ A szabályozásban természetesen helyet kapott a külső foglalkoztatónál vagy helyi vállalkozásoknál történő foglalkoztatás lehetősége, azonban ennek kötelezettségével és esetleges elmaradásának szankcióival adós maradt a jogalkotó.

1. ábra Fogyatékos és pszichiátriai beteg személyek otthonaiban a bentlakók után igénybe vehető normatív támogatások tényleges és fiktív – a 2000. évtől inflációkövető növekedést feltételező – összege

A normatívák összegeit a megfelelő évek költségvetési törvényeinek 3. számú mellékletei közlik, a fogyasztói ár-index forrása a KSH adatbázisa.

2006-ra e szektor forráséhsége igen nagyra növekedett, s rendelkezésre bocsátott összegekre igencsak nagy szüksége volt. Miután azonban a közoktatási és a foglalkoztatási kassza forrásainak jogosítványait részben vagy egészében az intézményekhez címkézték, e jogok kiterjesztése eredményesen járult hozzá az otthonok megrendült pénzügyi alapjainak helyreállításához és a működés stabilizálásához.

Láthatjuk: e szociális jogokat az intézmények ejtették fogságba, saját stabilitásukat erősítették meg, s mindezzel megannyi feszültség kezeléséhez járulnak hozzá. A súlyosan, halmozottan fogyatékos, immáron tankötelessé nyilvánított gyermekét beiskolázni igyekvő szülőt az önkormányzati iskola vezetője joggal utasíthatja el, hiszen az iskolai szolgáltatásokért – törvény szerint – a megyei szociális otthon felel majd. Az intézményen belüli szociális foglalkoztatás a piaci logikának pontos megfelelője a jóléti szektoron belül, a munkaerőpiac centrifugális hatásai a totális intézményen belül sokszorosan hasznosulnak: a lakók foglalkoztatásához ugyanis újabb státusok biztosítása szükségeltetik, erre pedig – hangzik az érvelés – szükség is van, hiszen napnál is világosabb, hogy fogyatékosként aligha lehet máshol munkát találni. E fejlesztések mellett tehát nyomós indokok szólnak, a gondolatmenetet pedig a bentlakásos intézmények *modernizációs programjának fokozatos beváltását* regisztráló érvelés zárja rövidre. Hiszen a lakóotthonok és a szociális jogok intézményhez rendelése az elavult struktúrák modernizációjaként, az intézmények által keretezett emberi kapcsolatok és életviszonyok humanizálásaként interpretálódik, miközben e szolgáltatási spektrum kiszélesedése a rugalmasság, a demokrati-

kus működés és a szükségletek középpontba helyezésének immáron törvénybe iktatott garanciájaként könyvelődik el. A tények azonban kemény dolgok: a totális intézmények alig-alig látható és elzárt világából rendre a jogfosztás és az erőszak legnyersebb formáiról szóló tudósítások és beszámolók kerülnek napvilágra. A lakók túlgyógyszerezése, intim szférájuk áttörése és felszámolása, a szexuális és a fizikai erőszak megannyi módozata az intézmények működésének megszokott rendjéhez tartoznak.²⁶

Az elmúlt évtizedben eltűnhettek a hálós ágyak, a szobákban és kórtermekben ma már talán kevesebb ember kényszerül együtt élni, a falak mögött iskolai osztályok és munkahelyek létesülnek. Az erőszak, amely az intézmény struktúrájából táplálkozik, minden bizonnyal csinosodott valamicskét, és átrendezte kelléktárát. Ebben áll a totális intézetek modernizációja.

Irodalom

- Arató András (1998): *Civil társadalom, forradalom és alkotmány*. Budapest, Új Mandátum.
- Bánfalvy Csaba (2006): *Gyógypedagógiai szociológia*. Budapest, ELTE BGGYFK.
- Bánfalvy Csaba – Szauder Erik – Zászkaliczky Péter (2006, szerk.): *Gyógypedagógus-történetek. Beszélgetések a magyar gyógypedagógia felmúltjáról*. ELTE GYFK – Eötvös Kiadó.
- Bass László (2004, szerk.): *Jelentés a súlyosan-halmozott fogyatékos embereket nevelő családok életkörülményeiről*. Budapest, Kézenfogva Alapítvány.
- Bass László (2008, szerk.): *„Amit tudunk és amit nem...” Az értelmi fogyatékos emberek helyzetéről Magyarországon*. Budapest, Kézenfogva Alapítvány.
- Betegjogi, Ellátottjogi és Gyermekjogi Közalapítvány (2007): *Beszámoló az ellátottjogi képviselők 2006. évi munkájáról*. Budapest, BÉGYK.
- Castel, Robert (1979): *Die psychiatrische Ordnung. Das goldene Zeitalter des Irrewesens*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Demeter Mikós (1998): A tartós bentlakást biztosító állami (önkormányzati) fenntartású intézetek és a bennük élő értelmi fogyatékos felnőttek jellemzői – különös tekintettel az eddigi és a folyamatban lévő kitagolási kezdeményezésekre. In: Zászkaliczky Péter (szerk.): *A függőségtől az autonómiáig. Helyzetértékelés és jövőkép a kiscsoportos lakóotthonokról*. Budapest, Kézenfogva Alapítvány, 99–126.
- Értelmi Fogyatékosok és Segítőik Országos Érdekvédelmi Szövetsége – Kézenfogva Alapítvány (2004, szerk.): *Háttér tanulmány a fogyatékos emberek számára tartós bentlakást biztosító intézményrendszer átalakításához*. Budapest, ÉFOÉSZ – Kézenfogva Alapítvány. Kézirat.

²⁶ Lásd ehhez OBH 2006; 2007; 2008; 2009; Betegjogi, Ellátottjogi és Gyermekjogi Közalapítvány 2007; Freyhoff – Parker – Coué – Greig 2004; Kelemen 2004; Kozma 2008. A nagy létszámú bentlakásos otthonokról igen kevés kutatási beszámoló áll rendelkezésre, a sajtóban azonban – egy-egy nyilvánosságot látott eset kapcsán – rendszeres kritikák fogalmazódnak meg az intézményekkel kapcsolatban; ezek az interneten könnyedén megtalálhatók. A sajtóhírek közül itt egyre szeretnék utalni: A *Krisisben a Reménysugár, névtelen levelek a vezetőség ellen* címmel a *hvg.hu* felületén 2009. január 22-én megjelent írásról van szó. Különösen tanulságos a cikk kapcsán kibontakozott vita, amelyben javarészt az intézmény munkatársai és a lakók családtagjai vettek részt. Talán az internet kínálta névtelenségnek is köszönhetően a hozzászólások élesen világítanak be az egyik legmodernebb, újonnan felépített fővárosi totális intézmény működésének mindennapos viszonyaiba és fogyatékos emberek, családjaik és intézményi dolgozók közösen megélt emberi drámáiba. Forrás: http://hvg.hu/itthon/20090122_remenysugar_intezet_vizsgalat.aspx (2009. 05. 05)

- Falvai Rita és Végh Katalin (2001, szerk.): *Értelmet az életüknek*. Budapest, Kézenfogva Alapítvány.
- Foucault, Michel (2004): *A bolondság története*. Budapest, Atlantisz.
- Fővárosi Önkormányzat Értelmi Fogyatékosok Otthona, Csákánydoroszló (2009): *Munkaterv*. Csákánydoroszló. Fővárosi Önkormányzat Értelmi Fogyatékosok Otthona.
- Fővárosi Önkormányzat Értelmi Fogyatékosok Otthona, Tordas (2008): *Szakmai Program*. Tordas, Fővárosi Önkormányzat Értelmi Fogyatékosok Otthona.
- Freyhoff, Geert – Parker, Camilla – Coué, Magali – Greig, Nancy (2004, szerk.): *Included in Society. Eredmények és ajánlások az európai kutatás a fogyatékosokkal élő emberek alternatív, közösség alapú, lakóotthoni elhelyezésével kapcsolatosan*. Hn., ECCL.
- Garai Dóra (2007): A foglalkozási rehabilitáció alapjai. In: Nyitrai Imre (szerk.): *Dolgozók az Aktív Műhelyben. Kézikönyv az értelmi fogyatékos és autista emberek foglalkoztatásához*. Budapest, Kézenfogva Alapítvány, 2007, 13–22.
- Gazsi Adrienn (2008): A cselekvőképességet kizáró és korlátozó gondnokság alatt álló fogyatékos személyek foglalkoztatása. In: Fehér Miklós (szerk.): *Munkaviszonyban – egyenlő eséllyel? A gondnokság alatt álló emberek általános és foglalkoztatási jogi helyzetéről*. Budapest, Kézenfogva Alapítvány, 35–69.
- Goffman, Erving (1973): *Asylums. Über die soziale Situation psychiatrischer Patienten und anderer Insassen*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Hatos Gyula (1995, szerk.): *Értelmileg akadályozott emberek lakóközösségei külföldön*. Budapest, BGGYFK.
- Horváth Olga (2007): *Intézményen belüli foglalkoztatás*. H. n., k. n. Forrás: www.rszfk.hu (2008. 01. 24.)
- ICsSzeM – FMM (2006): *Előterjesztés a Kormány részére a szociális foglalkoztatás engedélyezéséről és költségvetési támogatásának szabályairól (9474-1/2006)*. Budapest Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium – Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium. Kézirat.
- Kálmán Zsófia (1995): *Bánatkő*. Budapest, Bliss Alapítvány – Keraban.
- Kelemen Gábor (2004): „...zavarként történő konstrukciója e konstrukció zavarának jele...” A fogyatékoság jelensége a pszichiátriában. In: Zászkaliczky Péter – Verdes Tamás (szerk.): *Tágabb értelemben vett gyógypedagógia*. Budapest, ELTE BGGYFK – Kölcsey Ferenc Protestáns Szakkollégium, 123–140.
- Kézenfogva Alapítvány (2008): *Szakértői anyag a fogyatékos emberek számára tartós bentlakást nyújtó intézményrendszer átalakításához*. Budapest, Kézenfogva Alapítvány. Kézirat.
- Kozma Ágnes (2008): Az intézetben élő értelmi fogyatékos emberek helyzete. In: Bass László (szerk.): *„Amit tudunk és amit nem...” Az értelmi fogyatékos emberek helyzetéről Magyarországon*. Budapest, Kézenfogva Alapítvány, 157–177.
- Kozma Ágnes – Mansell, Jim – Beadle-Brown, Julie (2009): Outcomes in Different Residential Settings for People with Intellectual Disability. A Systematic Review. *American Journal on Intellectual and Developmental Disabilities*, 114, 3, 193–222.
- KSH (2001): *Szociális statisztikai évkönyv, 2000*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2004): *Alapinformációk a települési önkormányzatok szociális tevékenységéről, 2002–2003*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2008): *Szociális statisztikai évkönyv, 2007*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Lányiné Engelmayer Ágnes (1996, szerk.): *Az értelmileg akadályozottak intézményes ellátási formáinak változása*. Budapest, BGGYTF.
- Lányiné Engelmayer Ágnes (1999, szerk.): *Kiscsoportos lakóotthonok. A szervezés és a tartalmi munka aktuális kérdései. Két munkakonferencia tapasztalatai*. Budapest, Soros Alapítvány
- Lányiné Engelmayer Ágnes (2002, szerk.): *Kiscsoportos lakóotthonok. Hol is tartunk? Két munkakonferencia tapasztalatai*. Budapest, Soros Alapítvány.

SZOCIÁLIS MUNKA

- Nagy Ferencné (2002): A lakók kiválasztásának szempontjai. In: Lányiné Engelmayer Ágnes (szerk.): *Kiscsoportos lakóotthonok. Hol is tartunk? Két munkakonferencia tapasztalatai*. Budapest, Soros Alapítvány, 81–82.
- OBH (2006): *Beszámoló az állampolgári jogok országgyűlési biztosának és általános helyettesének 2005. évi tevékenységéről*. Budapest, Országgyűlési Biztos Hivatala.
- OBH (2007): *Beszámoló az állampolgári jogok országgyűlési biztosának és általános helyettesének 2006. évi tevékenységéről*. Budapest, Országgyűlési Biztos Hivatala.
- OBH (2008): *Beszámoló az állampolgári jogok országgyűlési biztosának és általános helyettesének 2007. évi tevékenységéről*. Budapest, Országgyűlési Biztos Hivatala.
- OBH (2009): *Beszámoló az állampolgári jogok országgyűlési biztosának és általános helyettesének 2008. évi tevékenységéről*. Budapest, Országgyűlési Biztos Hivatala.
- Révay György (1973): Pillantás a vidéki gyógypedagógiai nevelőintézetek életébe. *Gyógypedagógiai Szemle*, 1, 1, 57-67.
- Schwarte, Norbert – Oberste-Ufer, Ralf (1999): *LEWO. Életminőség a felnőtt korú értelmi fogyatékosok lakóformáiban. Segédeszköz a minőségfejlesztéshez*. Budapest, BGGYTF.
- Skrabski Árpád: (2008): A társadalmi tőke változásai Magyarországon az átalakulás időszakában. In: Kopp Mária (szerk.): *Magyar lelkiállapot, 2008*. Budapest, Semmelweis, 121–130.
- Skultéty László (2007, szerk.): *A kastélyokban működő felnőtt fogyatékos bentlakásos intézményei kiváltása lakóotthonokkal. Gazdaságossági számítások*. Budapest, GKI Gazdaságkutató Zrt.
- Stollár János (1999): A jelenlegi intézményrendszer kialakulásának okai, az átalakítás lehetőségei és jogi keretei. In: Lányiné Engelmayer Ágnes (szerk.): *Kiscsoportos lakóotthonok. A szervezés és a tartalmi munka aktuális kérdései. Két munkakonferencia tapasztalatai*. Budapest, Soros Alapítvány, 19–23.
- Stollár János (2004): *A fogyatékos embereket segítő-ellátó szociális intézmények modernizációs programja*. Budapest, NCsSzI – ESzCsM.
- Szalai Erzsébet (2002): Civil társadalom. *Élet és irodalom*, 46, 18, 10.
- Szalai Júlia (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 4, 34–50.
- Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest, Osiris.
- Utasi Ágnes (2002): *A bizalom hálója. Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás*. Budapest, Új Mandátum
- Verdes Tamás és Tóth Marcell (2008): *A gondnoksági rendszer társadalmi funkcióiról*. Budapest, Társaság a Szabadságjogokért. Forrás: http://tasz.hu/files/tasz/imce/gondnoksag_funkcio.pdf (2009. 04. 05.)
- Verdes Tamás és Tóth Marcell (2009): *A per tárgya. Gondnokság alá helyezett személyek társadalmi kirekesztésének mozgásformái az ezredforduló Magyarországon*. Budapest, Eötvös Kiadó. Megjelenés alatt.
- Veszprém Megyei Önkormányzat Pszichiátriai Betegek és Fogyatékosok Otthona (2003): *Szervezeti és működési szabályzat*. Lesencetomaj, Veszprém Megyei Önkormányzat Pszichiátriai Betegek és Fogyatékosok Otthona.
- Wolfensberger, Wolf (1975): *The Origin and Nature of Our Institutional Models*. Syracuse-New York, Human Policy Press.
- Zászkaliczky Péter (1998, szerk.): *A függőségtől az autonómiáig. Helyzetértékelés és jövőkép a kiscsoportos lakóotthonokról*. Budapest, Kézzenfogva Alapítvány.